

ÓZBEKSTAN RESPUBLİKASI XALIQ BİLIMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

ÁJİNİYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI



Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası

«QARAQALPAQ ÁDEBIYATI TARIYXI» («XVIII, XIX asirdegi qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı tariyxı») páninen 1-2-kurslar Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı bolimi ushın LEKCIYA TEKSTLERİ

Bilim tarawı: 100000– Gumanitar
Ta’lim tarawı: 110000– Pedagogika
Ta’lim bag`dari: 5111300-Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı

Dúziwshi: Q. Mambetov-filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori

Nokis – 2020

Tema-1. KIRISIW. XVIII ÁSIR QARAQALPAQ ÁDEBIYATI

JOBASI:

1. Dáwirge tariyxıy-siyasiy, jámiyetlik-mádeniy sıpatlama;
2. XVIII ásirdegi ádebiy miyraslar;
3. XVIII ásir qaraqalpaq ádebiyatında Jiyen jırawdın ornı.

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. N.Dáwqaraev III tom. Nókis - 1979, 45-56- betler shıǵarmalarınń tolıq jıynaǵı. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri.
2. K.Ayımbetov Xalıq danalığı. N-1988, «Posqan el»- 63-67-betler.
3. N.Japaqov Realistik jazba ádebiyat Jiyeniń baslanadı. II tomıq N- 1979, 8-kitap, 38-57-betler.
4. A.Karimov «Jiyen jırawdın ómiri hám dóretpeleri» N- 1963.
5. A.Karimov Ádebiyatımızdın geypara máseleleri N.-1988, 80-91-betler Jiyen jıraw hám onıń jırawshılıq óneri haqqında.
6. A.Pirnazarov Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar. N.1991. 9-49-betler, 6 maqala.
7. A.Pirnazarov Jiyen hám Omar shayırdın dóretilwshilik sheberlikleri N-1993.
8. O.Álewov Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oy-pikirlerin qalıplesiwi hám rawajlanıwı. N-1993, Jiyen jırawdın jámiyetlik - pedagogikalıq kóz-qaraslı.271-282-betler.
9. S.Baxadırova Jiyen jıraw hám qaraqalpaq jırawları. «Erkin QQ stan» gazetası, 1991-jıl , №202(15871) 18- oktyabr`. SHayırdın 260 jıllığına.
10. Jiyen jırawǵa arnap «Jas Leninshi» 2--aprel`, 1991-jılı bir ajıratadı. Jiyen jıraw avtorlıǵında «Gúlayım» dástanınan úzindi beriledi. Mınanday anlatıw berilgen: «Jiyen jırawdın bul «Gúlayım» dástanın sońıraq «Batır qızlar», «Qırıq qız» atamalarında xalıq jırawı Qurbanbay Tájibay ulı qayta tolıqtırǵan hám elge, pútkil dúnya júzi ádebiyatına ólmes miyras etip qaldırdı.» Ğ.Xojaniyazov, O.Yusupovlar tayarlaǵan.(Bulardıń bári tiykarsız, qáte pikirler!).
11. M.Nizamatdinov Jiyen jıraw shıǵarmalarınń áhimiyeti haqqında «Erkin Qaraqalpaqstan» 1991. 26- dekabr`.
12. J.Kamalov. Qobızdın ullı zıbanı. Sovet Qaraqalpaqstanı»1988, 16- sentyabr`.
13. O.Sátbaev «Qırıq qız» dástanınıń avtorı Jiyen jıraw degen pikir aytqan. «Erkin Qaraqalpaqstan», 1991, 3- aprel` sanı.

Dáwirdiń tariyxıy, siyasiy, ekonomikalıq jaǵdayları. Qaraqalpaqlar Sırdarya boyında 1721-1723 hám 1741-1762-jıllarda jasaǵan dáwirdegi tariyxıy waqıyalar. Milliy ádebiyatımız tariyxınıń qalıplesiw baǵdarları.

"Qaraqalpaq ádebiyatları ele az izertlengen ádebiyat" dep jazǵan edi belgili izertlewshi N.Dawqaraev. Rasında da elege shekem qaraqalpaq tariyxı boyınsha belgili dárejedege miynet qolǵa kiritilmey atır. Házirgi kóz qarastan xalqımızdın milliy tariyxın, ádebiyatımızdın qalıplesiwi baǵdarların durıs kórsetetuǵın miynetler biz ushın oǵada zárúr. N.Dawqaraev óziniń kandidatlıq hám doktorlıq dissertaııyalarında qaraqalpaq xalqınıń xalıq sıpatındaǵı milliy ádebiyatımızdın qalıplesiwi baǵdarlarına tiyisli maǵlıwmatlardı anıqlastırdı. Xalqımız qaraqalpaq degen at penen tariyx jılnamalarında X-XII ásirlerde kórine basladı. Bir qatar alımlarımız házirgi qaraqalpaqlardı Orta ásirdegi **pecheneg** dep atalǵan xalıqtıń áwladjarı degen pikirdi aytadı. Pechenegler X-XII ásirler dawamında Edil dárbıyasınıń boyın, Aral teńizi menen Kaspiy teńiziniń arasındaǵı dalalıqta mákan etken. Pechenegler bul uaqıtta Xorezmliler menen hár tárepleme tıǵız baylanısta bolǵan. X-XII ásirdegi orıs shejirelerinde, orıs hám shıǵıs alımlarınıń shıǵarmalarında pecheneglerdi diyxansılıq, sharwashılıq hám balıqshılıq penen kún kóretuǵın kóshpeli túrk xalqı dep esaplaydı. Burın pecheneg awqamına birlesken mayda urıw toparların 1146-jıldan baslap orıs jılnamalarında aldı menen "klobuki" yaǵnıy "qalpaq" dep sonın ala "chernieklobuki" dep atalǵan. Xorezm tariyxshısı Abdul Fazla Bayxaki Xorezmnıń patshası Altın Tashtıń Ústirttegi jıllap alıp qoyǵan 7500 atlı gvardiyasın "Kalpak" dep ataytuǵının jazǵan. Pecheneglerdiń-CHernie klobukiler, Qıpshaq-poloveıqlar menen tıǵız baylanısta jasaǵanlıǵı, úsheuiniń tili, dini, turmıs ózgeshelikleri jaǵınan jaqınlıǵı tariyxıy maǵlıwmatlarda aytıladı. CHernie klobukiler jónindegi sońǵı maǵlıwmat 1192-jıl "Ipatıevskaya Letopisı" materiallarında gezlesedi. Belgili tariyxshı Rashiddin 1239-jılı batıydıń orıslarǵa atlanısın jazıw menen qatar, orıslardıń awqamlası retinde, "QÁWIMI-KULAXI-SIYAX"/Qaraqalpaq qáwimi/ degen xalıqtı kórsetedi. Sońǵı uaqıttaǵı izertlewshiler bul xalıqtı orıs jılnamalarındaǵı "CHernie klobukiler" dep esaplaydı. Arab jazıwshısı En-Nuveyri /1333-jılı qaytı bolǵan/ Altın Ordanıń sostavındaǵı Qıpshaqlardı turmısın jazıw menen qatar "qarabórikli"yaanıy qaraqalpaq "CHernie shapochki" dep atalıp júrgen urıwlardı kórsetedi. "CHernie klobukiler" Rashid-ed-dinniń "Qáwimi-kulaxi-Siyax"degen qáwimlerine oǵada tuwrı keledi. Belgili sayaxatshısı hám tırkolog alım German Vamberi házirgi qaraqalpaqlardıń shıǵısın pecheneglerden taralǵan túrk tuxımlas xalıqlardıń birewi dep esaplaydı. Qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıwına, qalıplesiwine hám óz aldına millet bolıp dúziliwine, bekkemleniwine tiyisli maǵlıwmatlar "#araqalpaq tariyxınıń materialları" AN SSSR, 1935-jılı shıqqan kitapta, onnan son belgili tariyxshı, qaraqalpaq tariyxın kóp izertlegen alım, on jıl dawamında Mámleketlik sıylıqtıń lawreatı bolǵan, professor, tariyx ilimleriniń doktorı S.P.Tostovtıń miynetlerinde hám onıń basshılıǵında ótkerilgen SSSR Ilimler Akademiyasınıń Xorezm arxeologiya ekspediııyası materiallarında tereń sáwlelengen. Tariyxshı alımınıń jazǵan "Drevniy Xorezm" M.MGU, 1948 g. "Po sledam Xorezmskoy ıivilizaııy" AN SSSR, 1948 g "Qaraqalpaqlardıń hám Qaraqalpaqstanıń tariyxın, arxeologiyasın izertlewdiń juwmaqları hám náwbettegi wazıypaları" Бюлетень AN УзССР, 1945, N 9-10, "Qaraqalpaq xalqınıń shıǵısı jónindegi shıǵısı másele", "Kratkoe soobıenie instituta etnografiy" (1974) degen miynetlerinde qaraqalpaqlar tariyxına, ádebiyatına baylanısı anıq maǵlıwmatlar tereń sáwlelengen. Jáne de belgili

tariyxshı alım, qaraqalpaqlar tariyxı menen qızıǵıp bir neshe miynet professor Pavel Petrovich Ivanovtıń "Qaraqalpaqlar tariyxınıń ocherki"-"Materialı po istoriy karakalpakov" (M.1935g. 9-89-betler), "Qaraqalpaqlar jóninde jańa maǵlıwmatlar" degen miynetlerinde qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıwı, millet bolıp qalıplesiwi máselelerine tiyisli anıq maǵlıwmatlar sáwlelengen. Usınday tariyxıy dereklerde xalqımız "qaraqalpaqlar" degen at penen mongollar mámleketi qulaǵan dáwirde XII-XIII ácirlerde Noǵaylar siyasiy birlespesinde boladı. XVI ásirde olardan óz aldına bólinip shıǵadı. XVII-XVIII áicrdegi qaraqalpaqlar Sırdarya boyların jaǵalap qonıs basadı. XVIII ásir qaraqalpaqlar tariyxında qıyankeski tragediyaǵa tolǵan jıllar boldı. Xalıqtıń ómiri azatlıq hám ǵárezsizlik ushın gúres hám jańa jerlerdi ózlestiriw, jaqsı mákan basıw, óz aldına millet, xalıq, el, mámleket bolıwı idealları menen tıǵız baylanıslı boldı. Bul ásirde qaraqalpaqlar tariyxında jawgershilik, basıp alıw, bulginshilikke salıw uaqıyaları kóp boldı.1721-1723-jıllarda Orta Aziya xalıqlarınıń qáwipli jawı bolǵan qalmaqlar /jongarlar/ qaraqalpaqlardı bir neshe mártebe qırǵınǵa ushıratdı. Tashkent qalası bulginshilikke salıp basıp aldı. Usı sebepli qaraqalpaqlar "joqarı" hám "tómengi" bolıp ekige bólinip ketedi. Joqarǵı qaraqalpaqlar: Samarqand, Buxara, Zarafshan betlerge kóship ketedi. Tómengi qaraqalpaqlar Aral teńizi boylarına, Xorezmge qaray ıǵısadı. Qazaqlar arasında kelip qonıs basadı. Biraq bul jerde de tómengi qaraqalpaqlardı 1742-jılı Abılxayırخان shabadı. Mal-múlkin tartıp aladı. Qaraqalpaqlar sol sebepli taǵı da Xorezmge qaray ıǵısa baslaydı. Ulıwma bul kóship qonıslanıwlar 1760-1762-jıllarǵa shekem dawam etedi. Qaraqalpaqlar XVIII ásirde Sırdarya boyında Quwandarya, Jańa darya boylarında 1721-1762-jıllarǵa shekem 40 jıl dawamında basıp alıwshılar menen ayqasıp ómir keshirgen. Tariyxshı S.P. Tostovtıń "Áyiemgi Xorezm mádeniyatın izlep..." degen miynetinde qaraqalpaqlardıń Sırdarya, Quwandarya, Jańadarya boylarında jasaǵanlıǵı, mudamı jańadan jerler ózlestirip kanallar qazıp, seksewillerden tarnawlar /plotinalar/ qurǵanlıǵı, sırtqı jaularǵa qarsı gúresetuǵın jauınger bolǵan-lıǵı, diyxansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq penen, anshılıq penen shuǵıllanǵan-lıǵı aytıladı. P.Rıchkovtıń "Istoriya Orenburskoy guberniy" degen miynetinde "qaraqalpaqlar ózleri islep shıǵarǵan mılıtq, dári, qorǵasın hám taǵı basqa mısılardıń qazaqlarǵa satadı" dep jazadı. Usı jaǵınan qaraqalpaqlar ózin-ózi jawdan qorǵay alatuǵın jawınger xalıq bolǵan, sawda-satıq penen shuǵıllanǵan. Batıs Sibir menen Orta Aziya arasındaǵı káruan jolı-ullı Jipek jolı Turkstannıń átrapınan ótip ol Sırdaryanı jaǵalay qonıslanıp otırǵan qaraqalpaqlar ústinen júretuǵın bolǵan. Qaraqalpaqlar usı tiykarda sauda menen aralasıp siyasiy ekonomikalıq turmısına úlken tásir jasaǵan. Káruanlardan baj pul alıp ta turǵan. Gladishevtıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda "qaraqalpaqlar 1722-jılı ishki Rossiyaǵa sauda islew ushın mın túye karwan jibergen". Solay etip úzliksiz jawgershilik sebeplerinen qaraqalpaqlar XVIII ásirde ekinshi yarımında Xorezm oypatına kelip qonıslana baslaydı. Qaraqalpaqlardıń bunnan keyingi tariyxı, taǵdiri Xiywa xanlıǵı menen baylanıslı boladı. Jiyen jırawdıń shıǵarmalarında qaraqalpaqlardıń Sırdarıya boylarınan Xorezm oypatına qonıslanǵa shekemgi ómir hádiyseleri anıq sáwlelengen. Xalıq qansha qıyınshılıqlar bolsa da óz ádebiyatın, mádeniyatın, saz-sáwbetin taslamaǵan. Xalıq arasında qatıqulaq, qıssa aytatuǵın adamlar, yadıqesh qosıqlar bolǵan.

Usı tiykarda Jiýen jırawday jırawlar xalıq arasınan ósip shıǵıp óz ádebiyatın, mádeniyatın rawajlanǵan. Usı dáwirdegi xalıq arasında auızsha jazba túrdegi barlıq xalıqlıq ádebiyat, pútkil shıǵıs ádebiyatı marjanları; "Gárip-ashıq", "Sayatxan-Xamira" "Qız Jipek", "Qırıq qız", "Qoblan", "Edige", "Alpamıs", "Maspatsha" dástanları kennen taralǵan. Sonday-aq Xoja Axmet YAsauiy Xikmetlerinen baslap Sulayman Baqırǵaniy kitapları, Xoja Xafız, Fizuliy, Ferdausiy, Sufi Allayar, Maxtımqulı, Nawayı, Bedil shıǵarmaları da arasında meshit-medreselerde oqıǵan sawatlı adamlardıń tásirinde oǵada kóplep taraldı, ayrımları xalıqtıń súwip oqıytuǵın shıǵarmalarına aynaldı. Bulardıń bárin klassik shayırlarımız hám jırawlarımız óz tvorchestvolarında tereń ózlestirip xalıq aldında qaytadan aytıp berip júrgen. Jiýen jıraw bir neshe xalıq dástanların ózlestirip óziniń repertuarına kirgizgen. N.Dáwqaraev óziniń izertlewine bılay jazadı: "#araqalpaq xalqı óziniń uzaq ásirge sozılǵan tariyxı dawamında túrli siyasiy-tariyxıy jaǵdaylardıń sebebinen baxıt izlep bir orınnan ekinshi orınǵa kóship-qonıp, materiallıq mádeniyatıń kóp ǵana esteliklerin saqlap, tolıǵı menen biziń zamanımızǵa jetkere alǵan joq. Biraq, ol bizge esapsız-sansız namalardı, kestelerdi, naǵıslardı, xalıq ónermentlerin, ásirese oǵada bay, keń tarawlı awız ádebiyatın qaldırdı. Qaraqalpaq xalqı óz ásiriniń uaqtı xoshlıq shadlıǵında da - toqlıǵında da, qayǵılı kúnlerine de sóz siz, sóz ónerisiz tura alǵan joq. Jas bala ingalap tuwılǵannan baslap qartayıp ólgenge shekemgi ómir, hátteki ólgen adamlardı jerlew, olardı eske túsiriwler de, saz hám sóz ónerisiz, qosıqsız bolmaǵan. Sonlıqtan qaraqalpaq xalqı mazmunı tereń tematikası keń hár túrli oǵada bay awız ádebiyatına iye. /3 tom, II bólimi, 14-15-betler. Revolyuciyaǵa deyingi qaraqalpaq ádebiyatı deyingi qaraqalpaq ádebiyatı/. Álbette, usı ádebiyat Jiýen jıraw, Kunxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh sıyaqlı talantlı klassik shayırlardı jetilistirip shıǵarıwda negizgi milliy dárek boldı. Solay etip XVIII ácirde qaraqalpaq milliy ádebiyatınıń negizgi tırnaǵı qalandı.

Jiýen jıraw Amanlıq ulı XVIII ácirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırı. Songı anıqlawlarǵa qaraǵanda ol 1930 jılları tuwılıp 1784-jılları qaytı bolǵan. Onıń jasaǵan jerleri Jańadarya hám Quwan daryanıń boyları. Dáslepki jıllardaǵı izertlewlerde Jiýen Taǵay ulı dep júritiledi. Máselen N.Dawqaraevtıń anıqlawına hám shayırdıń birinshi ret qosıqlar toplamında 1959-jılı usılay berilgen. Akademik S.Kamalovtıń "#araqalpaqlardıń XIX ácirdegi Xiwa xanlarına qarsı xalıq azatlıq gúresleri" degen 1956-jılı jariyalanǵan kandidatlıq dissertaciyasında "Qaraqalpaqlar XVII-XVIII ásirdegi Sırdarya boyındaǵı hám olardıń Rossiyaǵa qosılıwına talpınıwı" degen babında Jiýen Jıraw "Qırıq qız" dástanınıń avtorı, sol dóretken degen qáte pikirleri beriledi. Mine usınday na anıq pikirlerge belgili izertlewshi, alım, Jiýen Jıraw dóretpeleri hám dóretiwshiligi, onıń jasaǵan dáwiri xaqında oǵada kóp materiallardı toplaǵan hám usı baǵdarda kandidatlıq dissertaciya jaqlaǵan Artıq Karimov 1963-jılı "Jiýen Jırawdıń ómiri hám tvorchestvası" degen ilimiy monografiyalıq miynet jazdı. Bul miynette Jiýen Jırawǵa baylanıslı bolǵan barlıq maǵlımatlar anıqlandı hám ayrım tiykarsız pikirlerge qattı soqqı berildi. Jiýen Jıraw "Qırıq qız" dástanın tokpe shayır hám jıraw retinde xalıqqa tanıtıp atqarǵan onı ózinshe shayırlıq iskusstvo menen jetilstirgen talant iyesi bolıp tabıladı. "Qırıq qız" xalqımızdıń mıń jıldan arman dóretken awız ádebiyatın eń bahalı

jemisi, xalıqlıq dástan bolıp tabıladı. Usı ilimiy miynetten baslap Jiyen Jıraw Amanlıq ulı dep júritilip kiyatır. Bular tereń dáliylewler arqalı júzege kelgen pikirler.

Jiyen shıǵarmaların jıynaw 1930-jıllardan baslap qolǵa alına basladı. Belgili ádebiyatshılar Sadırbay Mawlenov penen SHámshet Xojaniyazovlar Jiyen jırawdın 1927 qatardan turatuǵın "Posqan el" poemasını, 80 qatardan turatuǵın "Ber tıyemdi", 131 qatardan turatuǵın "Xosh bolın doslar" qosıqların xalıq arasınan jazıp alıp Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń qol jazbalar fondına tapsırǵan. Házir bular usı jerde R-23, Inv. N1176 (440-451- betler), R-98, Inv. N1120 (610-613 betler) jáne de 222-227-betlerden saqlawlı. SHayırdın birinshi qosıqları 1940-jılı "Posqan el" poeması "Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosı" degen toplamda qısqa-sha alǵı sóz benen shıǵarıldı. Kitapta Qallı Aymbetovtıń Jiyen jıraw dóretpelerin tereń bahalaǵan alǵı sózi berilgen. Onda bılay dep jazdı: "Bul kitapta qaraqalpaq xalqınıń súyikli ullarınıń, xalıqtı basqarǵan basshılarınıń, sóz sóylegen sheshenleriniń sóz marjanları bar. Xalıq posqan zarlı zamanda xalıqtıń zarına qobızın qushaqlap, xalıq shekken azaptı birge shegip, ármanın, azabın kórkem sóz etip qaldırǵan Jiyen jırawday súygen ulınıń xasıl sózi bar." (Tórkul. 1940-jıl, 3-bet). SHayırdın bulardan basqa qosıqları xalıq arasınan tabılıp, jazıp alınıp "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetasında, "Ámudarya" jurnalında jariyalanıp barıldı. SHayır shıǵarmaları óz aldına toplam retinde 1959, 1981, 1990-jılları shıǵarıldı. Songı jılǵı toplamda 2906 qatardan ibarat on altı shıǵarması jiberilgen.

Jiyen Jıraw shıǵarmalarınıń ilimiy baǵdarda izertleniwi Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.Dawqaraevlardan baslanadı. Bular ózleriniń miynetlerinde birinshilerden bolıp Jiyen tvorchestvasında, onıń kóz-qaraslarınıń tereńligine ádil kritikalıq bahasın beredi. Bulardan soń A.Karimov Jiyen jıraw tvorchestvası boyınsha keń túrde shuǵıllanıp arnawlı izertlew jumısların jazdı. A.Karimov shayırdın ómir bayanına, dóretpelerine, olardıń jıynalıwı, baspadan jariyalanıp barıwına ayrıqsha itibar berip kóp maǵlıwmatlar topladı. Usı tiykarda 1963-jılı Qaraqalpaq Baspacı tárepi-nen "Jiyen jırawdın ómiri hám tvorchestvası" degen monografiyalıq ilimiy izertlew baspadan shıqtı hám A.Karimovke filologiya ilimleriniń kandidatı degen ilimiy dáreje berildi. Ol usı temadaǵı kandidatlıq dissertatıyasın tabıslı jaqladı. A.Karimov bunnan soń "Ádebiyatımızdıń geypara máseleleri " degen izertlew jumısın jazıp 1988-jılı "Qaraqalpaqstan" baspasınan shıǵardı. Bul miynettiń 80-91-betle-rinde "Jiyen jıraw hám onıń jırawshılıq óneri haqqında" degen ilimiy maqala jazdı. Bunda Jiyen jırawdın jırawshılıq óneriniń ózgeshelikleri hám biziń milliy qobızımızdıń tariyxı, onıń Qorqıt-Ata jırlarına-qobızına barıp tireletuǵın-lıǵın, bul haqqında Jiyen jırawda óziniń "Qobız tolǵaw" shıǵarmasında aytıp ótkenligin ilimiy analiz etedi. Qaraqalpaqlarda Qorqıt Ata haqqındaǵı ańızlardın biykarǵa aytalmaǵanlıǵın, sonlıqtan da onıń bizge oǵada jaqın keletuǵın ata-babalarımız ekenligin de dáliylleydi. N.Japaqov óziniń "Revolıııyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi" degen ilimiy miynetin jazdı. Bunda Jiyen jıraw shıǵarmalarınıń turmıs shınlıǵın realistlik penen súwretlew ózgeshelikleri iznrtlengen. A.Karimov óziniń "Jiyen jırawdın ómiri hám tvorchestvası" degen monografiyasında shayır shıǵarmaları boyınsha keń túrde ilimiy pikirlerin aytqan. Kitap kirisiw, Jiyen jasaǵan zamandaǵı tariyxıy jaǵdaylar, Jiyeniń ómiri haqqında maǵlıwmatlar, shayırdın dóretpeleri, poemaları, shıǵarmalarınıń

kórkemlik ózgeshelikleri, juwmaqlaw degen pikileri ilimiy tallaw jasaw menen ayırıqshalanadı. Bul miyentte Jiyen jırawdın shıǵarmaları hám jırawshılıq ózgesheligi, atqarǵan repertuarları, ol jasaǵan zamannıń tariyxıy, siyasiy, jámiyetlik, ekonomikalıq jaǵdayları, hár bir shıǵarmasınıń dóretiliwi, tariyxıy, mazmunı, ideyası, janrlıq ózgeshelikleri tereń izertlengen. Songı dáúirde Ayımqul Pirnazarov Jiyen jıraw tvorchestvası boyınsha shuǵıllanıp bir qansha ilimiy miynetlerdi jariqqa shıǵardı. Ol "Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar" degen 1991-jılı shıqqan monografiyalıq izertlewinde 9-49-betlerinde Jiyen jıraw tvorchestvasında arnap 6 maqala jazǵan. Bunnan keyin A.Pirnazarov "Jiyen jıraw hám Omar shayırdın dóretiwshilik sheberlikleri" degen izertlew jumısın 1993-jılı "Qaraqalpaqstan" baspasınan shıǵardı. Usı jılı "Jiyen, Ótesh hám Omar shayırlardıń dóretiwshilik sheberlikleri" degen temada doktorlıq dissertatıyasın tabıslı jaqladı. A.Pirnazarovtıń Jiyen jıraw tvorchestvasın izertlewge arnalǵan monografiyalıq izertlewinde Jiyen tvorchestvosına birinshilerden bolıp baha bergen Ótesh shayırdın "Ótti dúnyadan" qosıǵı, onıń Jiyen dóretiwshiligin bahalawı, talantın qádirlewi, atqarǵan dástanlıq shıǵarmaları haqqında tereń pikirler júritkenligi ayılǵan. Jáne de Jiyen shıǵarmalarınıń baspadan shıǵarılıwı, sońǵı dáúirdegi izertlep úyreniwler haqqında pikirleri beriledi. Bul atı atalǵan minnette. "Posqan el" poemasında adamgershilik qásiyetlerdi súwretlewdegi Jiyenniń sheberligi, "Posqan el" dóretpesinde tábiyat kórinis hám qubılısların súwretlewdegi Jiyenniń sheberlik usılları", "Kórkem beyne jasawdaǵı Jiyenniń sheberlik usılları", "Posqan el" dástanında qaharman hám uaqıyaǵa qatnasıwshılardıń hár qıylı ishki oy tolǵanısları, "Kórkem súwretlew paydalanıwdaǵı Jiyenniń sheberligi", "Awız eki xalıq dóretpelerinen paydalanıwdaǵı Jiyen jırawdın sheberligi" degen temalarda izertlew jazıp "Juwmaq" islegen. Lekin bundaǵı izertlewler Jiyen jırawdın dóretiwshilik sheberligin turmıs shınılıǵı negizlerinen shıǵıp tolıq aytıp bere almaǵan. Avtor kóbinese kórkem shıǵaramanı toplawda onıń mazmunın aytıp beriw menen sheklenedi. Pedagogika ilimleriniń doktorı Óserbay Álewov "Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiya oyların qalıplesiwi hám rawajlanıwı" N.,-1993-jıl monografiyalıq izertlewinde "Jiyen jırawdın jámiyetlik-pedagogikalıq kóz qaraları "/271-282-betler/ degen temada ilimiy pikirler júrgizedi. Filalogiya ilimleriniń doktorı Sarıǵúl Bahadırova "Jiyen jıraw hám qaraqalpaq jırawları" ("Erkin Qaraqalpaqstan" gazetası, 1991, 18-oktyabr) degen ilimiy maqalasına Jiyen jırawdın jırawshılıq óneri hám qaraqalpaq jırawlarınıń tvorchestvalıq rawajlanıw jolı haqqında aytadı. "Jas Leninshi" gazetasınıń 1991-jılǵı 2-aprelı sanında Jiyen jıraw tvorchestvasına arnalıp bir bet ajratıladı. Bunda Jiyen jırawǵa arnap material tayarlawshı avtorlar G.Xojaniyazov hám Ó.I.Osupovlar dáreksiz maǵlıwmatlar bergen. Bul bette Jiyen jırawdın avtorlıǵında "Gúlayım" dástanınan úzindi jariyalanǵan. Jiyen jırawdın bul "Gúlayım" dástanı sońıraq "Batır qız", "Qırıq qız"atamalarında kólemi dástan etip dóretkenlerin, onı xalıq jırawı Qurbanbay Tájibay ulı tolıqtırıp pútkil dúnyaya tanıtıp dúnyaya júzi ádebitına ólmes miyras etip qosqanlıǵı bizge belgili. Bul dástan xalqımızdın dóretken áyemgi materiariat dáwirinen berman qarap tariyxta sóz etiletuǵın ájayıp dóretpa bolıp tabıladı. Jiyen jırawda, Qurbanbay jırawda bul dástandı xalıq aldında tvorchestvalıq baǵdarda jırawlıq óneri menen atqarıp, saqlap bizge jetkerip berip, miyrastı qádirlewge óz úlesin qosqan

talant iyeleri bolıp tabıladı. Jiyen jıraw xalıq dástanı "Qırq qız"dı óz gezeginde jırawshılıq óneri menen xalıq aldında tvorchestvalıq penen sheberlep ómiri dawamında atqargan hám biziń kúnimizge jetkeriwge sebepshi bolǵan, xalıqtıń yadında saqlanıwına belgili úlesin qosqan adam bolıp tabıladı. Fólklorlıq shıǵarmalardı jazba ádebiyattan durıs ajrata biliwimiz tiyis. Jiyen jıraw tvorchestvosı mektep oqıwshılarına arnalǵan oqıwlıqta avtorları S.Axmetov, B.Ismaylov 9-klass "Qaraqalpaq ádebiyatı", universitettiń filologiya fakul'tetleri ushın sabaqlıqta avtorları N.Japaqov, K. Mámбетov, K.Sultanov, A.Karimovlar /1983-jıl/ 73-93-betler berilgen. Jáne de 1994-jılı Tashkent "FAN"baspasınan shıqqan "Istoriya karakalpakskey literaturı" s drevneyshix vremen do 1917 g. /degen kitaptıń 89-117-betlerde berilgen. Ulıwma Jiyen jıraw tvorchestvası házirgi kózqarastan ele de keńirek izertlewdi talap etedi.

Tema-2. JIYEN JIRAW AMANLIQ ULI (1730-1784)

Tayanish sózler dizbegi

JOBASI:

1. XVIII ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń wákili Jiyen jırawdın ómiri haqqında;
2. SHayır dóretiwshiliginiń ideyaiq-tematikalıq bagdarı;
3. Jiyenniń tolğaw hám terme tolğawlarına janrlıq analiz: «Posqan el», «Ulli taw»-tariyxıy-epikalıq tolğaw;
4. Jiyen shıǵarmalarınń kórkemlik ózgesheligi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. N.Dáwqaraev III tom. Nókis - 1979, 45-56- betler shıǵarmalarınń tolıq jıynadı. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri.
2. K.Ayimbetov. Xalıq danalıǵı. №-1988, «Posqan el»- 63-67-betler.
3. N.Japaqov Realistik jazba ádebiyat Jiyeniń baslanadı. II tomıq N- 1979, 8-kitap, 38-57-betler.
4. A.Karimov «Jiyen jırawdın ómiri hám dóretpeleri» N- 1963.
5. A.Karimov Ádebiyatımızdın geypara máseleleri N.-1988, 80-91-betler Jiyen jıraw hám onıń jırawshılıq óneri haqqında.
6. A.Pirnazarov Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar. N.1991. 9-49-betler, 6 maqala.
7. A.Pirnazarov Jiyen hám Omar shayırdın dóretiwshilik sheberlikleri №-1993.
8. S.Baxadırova Jiyen jıraw hám qaraqalpaq jırawları. «Erkin QQ stan» gazetası, 1991-jıl , №202(15871) 18- oktyabr`. SHayırdın 260 jılıǵına.
9. Jiyen jırawǵa arnap «Jas Leninshi» 2--aprel`, 1991-jılı bir ajratadı. Jiyen jıraw avtorlıǵında «Gúlayım» dástanınan úzindi beriledi. Mınanday anlatıw berilgen: «Jiyen jırawdın bul «Gúlayım» dástanın sońıraq «Batır qızlar», «Qırıq qız» atamalarında xalıq jırawı Qurbanbay Tájibay ulı qayta tolıqtırǵan hám elge, pútkil dúnya júzi ádebiyatına ólmes miyras etip qaldırdı.» Ğ.Xojaniyazov, O.Yusupovlar tayarlaǵan. (Bulardıń bári tiykarsız, qáte pikirler!).
10. M.Nizamatinov Jiyen jıraw shıǵarmalarınń áhimiyeti haqqında «Erkin Qaraqalpaqstan» 1991. 26- dekabr`.
11. J.Kamalov. Qobızdın ullı zıbanı. Sovet Qaraqalpaqstanı» 1988, 16- sentyabr`.
12. O.Sátbaev «Qırıq qız» dástanınıń avtorı Jiyen jıraw degen pikir aytqan. «Erkin Qaraqalpaqstan», 1991, 3- aprel` sanı.

Jiyennniń jırawlıq dástúri, jıraw dóretiwshiligin izertlewshiler, "Xosh bolın doslar", "Áy, jigitler, jigitler", "Xan qasında tóreler", "Ber túyemdi", "Ilaǵım" qosıqlarında dáwir shınlıǵı, "Posqan el" shıǵarması, teması, ideyası, Minayım obrazı. "Ulli taw" poeması, tariyxıy waqıyalar.

Jiyen jıraw Amanlıq ulı XVIII ácirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayı. Songı anıqlawlarǵa qaraǵanda ol 1930 jılları tuwılıp 1784-jılları qaytı bolǵan. Onıń jasaǵan jerleri Jańadarya hám Quwan daryanıń boyları. Dáslepki jıllardaǵı izertlewlerde Jiyen Tagay ulı dep júritiledi. Máselen N.Dawqaraevtıń anıqlawına hám shayırdıń birinshi ret qosıqlar toplamında 1959-jılı usılay berilgen. Akademik S.Kamalovtıń "#araqalpaqlardıń XIX ácrdegi Xiwa xanlarına qarsı xalıq azatlıq gúresleri" degen 1956-jılı jariyalanǵan kandidatlıq dissertatıyasında "Qaraqalpaqlar XVII-XVIII ásirdegi Sırdarya boyındaǵı hám olardıń Rossiyaǵa qosılıwına talpınıwı" degen babında Jiyen Jıraw "Qırıq qız" dástanınıń avtorı, sol dóretken degen qáte pikirleri beriledi. Mine usınday na anıq pikirlerge belgili izertlewshi, alım, Jiyen Jıraw dóretpeleri hám dóretiwshiligi, onıń jasaǵan dáwiri xaqında oǵada kóp materiallardı toplaǵan hám usı baǵdarda kandidatlıq dissertatıya jaqlaǵan Artıq Karimov 1963-jılı "Jiyen Jırawdıń ómiri hám tvorchestvası" degen ilimiy monografiyalıq miynet jazdı. Bul miynette Jiyen Jırawǵa baylanıslı bolǵan barlıq maǵlıwmatlar anıqlandı hám ayırım tiykarsız pikirlerge qattı soqqı berildi. Jiyen Jıraw "Qırq qız"dástanın tokpe shayı hám jıraw retinde xalıqqa tanıtıp atqarǵan onı ózinshe shayırlıq iskusstvo menen jetilstirgen talant iyesi bolıp tabıladı. "Qırq qız" xalqımızdıń mıń jıldan arman dóretken awız ádebiyatın eń bahalı jemisi, xalıqlıq dástan bolıp tabıladı. Usı ilimiy miynetten baslap Jiyen Jıraw Amanlıq ulı dep júritilip kiyatır. Bular tereń dáliylewler arqalı júzege kelgen pikirler.

Jiyen shıǵarmaların jıynaw 1930-jıllardan baslap qolǵa alına basladı. Belgili ádebiyatshılar Sadırbay Mawlenov penen SHámshet Xojaniyazovlar Jiyen jırawdıń 1927 qatardan turatuǵın "Posqan el" poemasını, 80 qatardan turatuǵın "Ber túyemdi", 131 qatardan turatuǵın "Xosh bolıń doslar" qosıqların xalıq arasınan jazıp alıp Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń qol jazbalar fondına tapsırǵan. Házir bular usı jerde R-23, Inv, N1176 (440-451- betler), R-98, Inv. N1120 (610-613 betler) jáne de 222-227-betlerden saqlawlı. SHayırdıń birinshi qosıqları 1940-jılı "Posqan el" poeması "Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosı" degen toplamda qısqa-sha alǵı sóz benen shıǵarıldı. Kitapta Qallı Aymbetovtıń Jiyen jıraw dóretpelerin tereń bahalaǵan alǵı sózi berilgen. Onda bılay dep jazdı: "Bul kitapta qaraqalpaq xalqınıń súyikli ullarınıń, xalıqtı basqarǵan basshılarınıń, sóz sóylegen sheshenleriniń sóz marjanları bar. Xalıq posqan zarlı zamanda xalıqtıń zarına qobızın qushaqlap, xalıq shekken azaptı birge shegip, ármanın, azabın kórkem sóz etip qaldırǵan Jiyen jırawday súygen ulınıń xasıl sózi bar." (Tórkul. 1940-jıl, 3-bet). SHayırdıń bulardan basqa qosıqları xalıq arasınan tabılıp, jazıp alınıp "Erkin Qaraqalpaqstan" gazetasında, "Ámudarya" jurnalında jariyalanıp barıldı. SHayırlar shıǵarmaları óz aldına toplam retinde 1959, 1981, 1990-jılları shıǵarıldı. Songı jılǵı toplamda 2906 qatardan ibarat on altı shıǵarması jiberilgen.

Jiyen Jıraw shıǵarmalarınıń ilimiy baǵdarda izertleniwı Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.Dawqaraevlardan baslanadı. Bular ózleriniń miynetlerinde birinshilerden bolıp Jiyen tvorchestvasında, onıń kóz-qaraslarınıń tereńligine ádil kritikalıq bahasın beredi. Bulardan soń A.Karimov Jiyen jıraw tvorchestvası boyınsha keń túrde shuǵıllanıp arnawlı izertlew jumısların jazdı. A.Karimov shayırdıń ómir bayanına, dóretpelerine, olardıń jıynalıwı, baspadan jariyalanıp barıwına ayrıqsha itibar berip kóp maǵlıwmatlar

topladı. Usı tiykarda 1963-jılı Qaraqalpaq Baspacı tárepi-nen "Jiyen jırawdın ómiri hám tvorchestvası" degen monografiyalıq ilimiy izertlew baspadan shıqtı hám A.Karimovke filologiya ilimleriniń kandidatı degen ilimiy dáreje berildi. Ol usı temadaǵı kandidatlıq dissertatıyasın tabıslı jaqladı. A.Karimov bunnan soń "Ádebiyatımızdın geypara máseleleri " degen izertlew jumısın jazıp 1988-jılı "Qaraqalpaqstan" baspasınan shıǵardı. Bul miynettiń 80-91-betle-rinde "Jiyen jıraw hám onıń jırawshılıq óneri haqqında" degen ilimiy maqala jazdı. Bunda Jiyen jırawdın jırawshılıq óneriniń ózgeshelikleri hám biziń milliy qobızımızdın tariyxı, onıń Qorqıt-Ata jırlarına-qobızına barıp tireletuǵın-lıǵın, bul haqqında Jiyen jırawda óziniń "Qobız tolǵaw" shıǵarmasında aytıp ótkenligin ilimiy analiz etedi. Qaraqalpaqlarda Qorqıt Ata haqqındaǵı ańızlardın biykargá aytalmaǵanlıǵın, sonlıqtan da onıń bizge oǵada jaqın keletuǵın ata-babalarımız ekenligin de dáliylleydi. N.Japaqov óziniń "Revolıuıyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi" degen ilimiy miynetin jazdı. Bunda Jiyen jıraw shıǵarmalarınń turmıs shınlıǵın realistlik penen súwretlew ózgeshelikleri iznrtlengen. A.Karimov óziniń "Jiyen jırawdın ómiri hám tvorchestvası" degen monografiyasında shayır shıǵarmaları boyınsha keń túrde ilimiy pikirlerin aytqan. Kitap kirisiw, Jiyen jasaǵan zamandaǵı tariyxıy jaǵdaylar, Jiyeniń ómiri haqqında maǵlıwmatlar, shayırdın dóretpeleri, poemaları, shıǵarmalarınń kórkemlik ózgeshelikleri, juwmaqlaw degen pikileri ilimiy tallaw jasaw menen ayırıqshalanadı. Bul miyentte Jiyen jırawdın shıǵarmaları hám jırawshılıq ózgesheligi, atqarǵan repertuarları, ol jasaǵan zamannıń tariyxıy, siyasiy, jámiyetlik, ekonomikalıq jaǵdayları, hár bir shıǵarmasınıń dóretiliwi, tariyxıy, mazmunı, ideyası, janrlıq ózgeshelikleri tereń izertlengen. Songı dáúirde Ayımqul Pirnazarov Jiyen jıraw tvorchestvası boyınsha shuǵıllanıp bir qansha ilimiy miynetlerdi jarıqqa shıǵardı. Ol "Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar" degen 1991-jılı shıqqan monografiyalıq izertlewinde 9-49-betlerinde Jiyen jıraw tvorchestvasında arnap 6 maqala jazǵan. Bunnan keyin A.Pirnazarov "Jiyen jıraw hám Omar shayırdın dóretiwshilik sheberlikleri" degen izertlew jumısın 1993-jılı "Qaraqalpaqstan" baspasınan shıǵardı. Usı jılı "Jiyen, Ótesh hám Omar shayırlardıń dóretiwshilik sheberlikleri" degen temada doktorlıq dissertatıyasın tabıslı jaqladı. A.Pirnazarovtıń Jiyen jıraw tvorchestvasın izertlewge arnalǵan monografiyalıq izetlewinde Jiyen tvorchestvosına birinshilerden bolıp baha bergen Ótesh shayırdın "Ótti dúnyadan" qosıǵı, onıń Jiyen dóretiwshiligin bahalawı, talantın qádirlawı, atqarǵan dástanlıq shıǵarmaları haqqında tereń pikirler júritkenligi ayılǵan. Jáne de Jiyen shıǵarmalarınń baspadan shıǵarılıwı, sońǵı dáúirdegi izertlep úyreniwler haqqında pikirleri beriledi. Bul atı atalǵan minnette. "Posqan el" poemasında adamgershilik qásiyetlerdi súwretlewdegi Jiyenniń sheberligi, "Posqan el" dóretpesinde tábiyat kórinis hám qubılısların súwretlewdegi Jiyenniń sheberlik usılları", "Kórkem beyne jasawdaǵı Jiyenniń sheberlik usılları", "Posqan el" dástanında qaharman hám uaqıyaǵa qatnasıwshılardıń hár qıylı ishki oy tolǵanısları, "Kórkem súwretlew paydalanıwdaǵı Jiyenniń sheberligi", "Awız eki xalıq dóretpelerinen paydalıwdaǵı Jiyen jırawdın sheberligi" degen temalarda izertlew jazıp "Juwmaq" islegen. Lekin bundaǵı izertlewler Jiyen jırawdın dóretiwshilik sheberligin turmıs shınlıǵı negizlerinen shıǵıp tolıq aytıp bere almaǵan. Avtor kóbinese kórkem shıǵaramanı toplawda onıń mazmunın

aytıp beriw menen sheklenedi. Pedagogika ilimleriniń doktorı Óserbay Álewov "Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiya oyların qalıplesiwi hám rawajlanıwı" N.,-1993-jıl monografiyalıq izertlewinde "Jiyen jırawdın jámiyetlik-pedagogikalıq kóz qarasları "/271-282-betler/ degen temada ilimiy pikirler júrgizedi. Filalogiya ilimleriniń doktorı Sarıgúl Bahadırova "Jiyen jıraw hám qaraqalpaq jırawları" ("Erkin Qaraqalpaqstan" gazetası, 1991, 18-oktyabr) degen ilimiy maqalasına Jiyen jırawdın jırawshılıq óneri hám qaraqalpaq jırawlarınıń tvorchestvalıq rawajlanıw jolı haqqında aytadı. "Jas Leninshi" gazetasınıń 1991-jılǵı 2-aprel sanında Jiyen jıraw tvorchestvasına arnalıp bir bet ajratıladı. Bunda Jiyen jırawǵa arnap material tayarlawshı avtorlar G.Xojaniyazov hám Ó.İosupovlar dáreksiz maǵlıwmatlar bergen. Bul bette Jiyen jırawdın avtorlıǵında "Gúlayım" dástanınan úzindi jariyalanǵan. Jiyen jırawdın bul "Gúlayım" dástanı sońıraq "Batır qız", "Qırıq qız"atamalarında kólemi dástan etip dóretkenlerin, onı xalıq jırawı Qurbanbay Tájibay ulı tolıqtırıp pútkil dúnyaya tanıtıp dúnya júzi ádebitına ólmes miyras etip qosqanlıǵı bizge belgili. Bul dástan xalqımızdın dóretken áyemgi materiariat dáwirinen berman qarap tariyxta sóz etiletuǵın ájayıp dóretpе bolıp tabıladı. Jiyen jırawda, Qurbanbay jırawda bul dástandı xalıq aldında tvorchestvalıq baǵdarda jırawlıq óneri menen atqarıp, saqlap bizge jetkerip berip, miyrastı qádirlawge óz úlesin qosqan talant iyeleri bolıp tabıladı. Jiyen jıraw xalıq dástanı "Qırq qız"dı óz gezeginde jırawshılıq óneri menen xalıq aldında tvorchestvalıq penen sheberlep ómiri dawamında atqarǵan hám biziń kúnimizge jetkeriwge sebepshi bolǵan, xalıqtın yadında saqlanıwına belgili úlesin qosqan adam bolıp tabıladı. Folklorlıq shıǵarmalardı jazba ádebiyattan durıs ajrata biliwimiz tiyis. Jiyen jıraw tvorchestvosı mektep oqıwshılarına arnalǵan oqıwlıqta avtorları S.Axmetov, B.Ismaylov 9-klass "Qaraqalpaq ádebiyatı", universitetiń filologiya fakul'tetleri ushın sabaqlıqta avtorları N.Japaqov, K. Mámbetov, K.Sultanov, A.Karimovlar /1983-jıl/ 73-93-betler berilgen. Jáne de 1994-jılı Tashkent "FAN"baspasınan shıqqan "Istoriya karakalpakskey literaturı" s drevneyshix vremen do 1917 g. /degen kitaptın 89-117-betlerde berilgen. Ulıwma Jiyen jıraw tvorchestvası házirgi kózqarastan ele de keńirek izertlewdi talap etedi.

Jiyen jıraw bir qansha lirikalıq qosıqları qobız sazına sáykes jırawlıq sheberlik penen terme tolgaw túrinde dóretilgen. Jiyen jırawdın lirikaları awızsha jırlap aytuǵa tán baǵdarda xalıqtın esitiwine qolaylastırıp tap jırawdın aytqanday etip dóretilgen. Jiyen jıraw lirikaların jazıp dóretip ǵana qoymastan onı yadlap, qobız jırına salıp xalıq arasında milliy xalıqlıq qobız namaları menen sheberlep atqarıp berip júrgen talantlı, lapızlı jıraw bolǵan. Jiyen jıraw tvorchestvası boyınsha keń túrdge shuǵıllanǵan alım A.Karimov bılay jazadı: "Jiyen jırawdın atqarǵan namaları "Kelte ziban", "Ullı ziban", "Jortılıwı", "Kóz aydın", "Ayǵa shap", "SHalqıma", "Noǵaylı", "Tolqın" hám taǵı basqalar bolǵan. SHayırdın "Aldı artım biyik jar eken" shıǵarması "Kelte ziban" naması menen jırlanǵan. /"Ádebiyatımızdın geypara máseleleri "N,1968, 87-bet/. Belgili alım Qállı Ayımbetov "Jiyen jırawdın ózin shayıp dep atamay, jıraw dep ataǵan durıs boladı. Ol" qobızımdı qushaqlap" degen sózdi bir neshe ret qaytalap óziniń jıraw ekenligin dálilleydi. SHıǵarmalarınıń qosıq qurılısı, qobızı hám jıraw dep atalıwı onıń naǵız xalıq jırshısı-jıraw bolǵanlıǵına dáliyl bola aladı. Onı jıraw dep ataǵan menen jazba ádebiyatın uakili

emes degen túsiniq shıqpaydı. Jiyen jıraw qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń uakili hám onı baslawshılarınıń biri boladı". /Xalıq danalıǵı, 1988-betler/. Usı ayılǵanday-aq Jiyen jıraw degenimizde xalqımızdın milliy saz áspabı- qobızın qushaqlap sır shertken talantlı jıraw, duwtardı da shertip sazendelik etken ataqlı baqsı eleslew menen, sıńǵırlaǵan saz, saxranı jańǵırıp álemde gúnretken jurawdın lapızı qulaǵımızǵa tal-tal keledi. Bular bizdi tariyxqa baslaydı, ata-babalarımızdın basıp ótken jolın, tariyxın, úrip-ádet, mádeniyatın, milliy dástúrlerin, ádebiyatın biliwge baǵdarlaydı. Jiyen jıraw "Qobız tolǵawı"n usı baǵdarda dóretken. Bunda xalqımızdın milliy saz áspabı qobızdın soǵılıw xaqındaǵı oy-pikirler aytıladı. SHayır "Qobız tolǵawı" nan baslap qaraqalpaq xalqınıń ózgesheliklerin aldımızǵa jayıp saladı. Qobız áspabınıń soǵılıw tariyxı, oǵan qollanılǵan zatlardın saxrayı qaraqalpaq xalqınıń turmısına, tirishiligine, dalasına, tábiyatına tán ózgeshelikler ekenligi anlasıladı. Bul "Qobız tolǵawı"n ayılǵan pikirler Qorqıt atanıń qobızı haqqındaǵı áspananı yadqa túsiredi. Ádebiyatshı alım A.Karimov óziniń maqalasında: "Qobızdın piri Qorqıt atanıń qobızdı oylap tabıwı haqqındaǵı legendasınıń Jiyen jırawdın "Qobız tolǵawın" na sáykes keletuǵınıń" aytadı. /82-bet. Ádebiyatımızdın geypara máseleleri/. Bular bizdi barǵan sayın Qorqıt ata jırları menen tutastırılıp onı qaraqalpaqlardıń ata- babası retinde tanıtadı. Izertlewshi I.Ótewlievtin "Qorqıt Atanıń qobızı /Milliy tariyxımız ózinsheliklerimiz izlep. /"Ámiwdárıya"jurnalı, 1998, N 4 / maqalasında biziń jırawshılıq sheberligimizdın Qorqıt ata jırlarına barıp tiriletuǵınlıǵı, Qorqıt atanıń qobızı hám jırları biziń milliy ata miyrasımız ekenligi aytıladı. Rasında da Jiyen jırawdın "Qobız tolǵawında" qaraqalpaqtın milliy saz áspabı qobızdın soǵılıwı tariyxı boyınsha bahalı maǵlıwmatlardı beredi, Bunıń bizin ata-babamızdan kiyatırǵan saz áspabı - milliy ózgesheligimiz ekenligin dáliyleydi.

Túnde jatıp tús kórdim,
Túsimde ájayıp is kórdim.
Ósip turǵan bir aǵash,
Ol aǵashtı men shaptım,
Sınsılǵan ses shıqtı,
Aǵash jerge quladı.
SHapqan jerden sút shıqtı.
Bulaq sútten qorqpadım,
Ustadan usta sayladım,
Esengeldi qır murıǵa,
Aǵashındı shaptırdım.
Taw-taylaqtın terisin,
Qapshıǵına qaplattım.
Suw tulpardıń quyırǵın,
Tar qılına taqtırdım.

Quraydın kak shayırım,
Tarqışına jaqtırdım.
Taw tekeniń múyizin.
Tiyegine qıstırtım.
Quw aǵashta sen muńlı,
Adamzatta men muńlı,
Aytısayıq qobızım,
Qobızımdı jırlasam,
Sende muńlı qobızım,
Mende muńlı qobızım,
Muńlasayıq qobızım.
Qolıma alǵan joldasım,
SHerdi aytqan sırlasım.
Saǵan aytıp jırımdı,
Qayǵılı nama shalaman.

/10-bet, Jiyen jıraw."Posqan el".

Jiyen jıraw usı baǵdarda atı qaraqalpaqqa málim bolıp arjaq penen berjaqqa tanılǵan, pútkil Turan, Xorezm oypatına kennen sóz jayılp túrki xalıqlarına belgili bolǵan xalıqtın sóz zerge, ótkir tili, sóyler sózi, kórer kózi, tiyisli jerinde sóz-zibanıń

dargá tartsa da xan aldında tay salmay aytqan talantlı shayırı hám ataqlı jırawı bolğan. Ásirese ol xalıqtıń altın miyrasların tereń úyrengen hám xalıqqa taratıwshı bolğan. "Qobız benen duwtardı shertip, tilge kelse Jiyrensheden ótken. Alpamıstı jigittiń sultanı, Gulparshındı qızlardıń gauharı etip xalıq arasına taratqan. "Edige"ni esirip jırlaǵanda kúndi jawdırıp, "Qoblan"dı pútkil túrki xalıqlarına tınlatqan. Tolǵawına túrli muxamǵa dóndirep "Ormambet biy " tolǵawın ózi dóretken. Óteshtiń "Ótti dúnyadan" qosıǵı /Jiyen mine usınday baǵdarda qaraqalpaq xalqınıń milliy shayırı, talantlı jırawı bolıp ol óziniń yoshınıń dereklerin milliy xalıq auız ádebiyatınan saǵa alıp dóretken. Ol bizge belgili sınavlı qosıq tolǵawlardı ǵana, bir-eki dástanlıq shıǵarmalardı ǵana dóretip qoymaǵan. Onıń avtorlıǵında júdá kóp xalıqlıq shıǵarmalar dóretilgen Bular ele tolıq dárejede xalıq arasınan ásirese joqarǵı qaraqalpaqlar arasınan izlep tabılıwı kerek. Jiyen jıraw tariyxıy hújjetlerge qaraǵanda ómiriniń aqırǵı kúnlerine joqarǵı qaraqalpaqlar arasında bolğan pikirler bar. N.Dawqaraev bul pikirlerge ayrıqsha máni beredi. : "Jiyen Taǵay ulınıń shayırlıq jırawlıq jumısınıń kóbirek uaqtı "joqarǵı" qaraqalpaqlar-dıń arasında ótken, yaǵnıy Turkistan, Samarqand, Nurata, Buxara, Kenimex, Zarafshan bettegi qaraqalpaqlardıń arasında ótken. Jiyen jóninde sol jaqtaǵı qaraqalpaqlardıń arasında kóp maǵlıwmatlar bar bolsa da olar ele jıynalǵan joq". Mine , bul pikirler elege shekem hesh kim bilmey kiyatır. Jiyen jırawdıń bizge belgili lirikaları dım az sanda. Olar "Ilaǵım", "Ber túyemdi", "Qobız tolǵaw", "Qaramırza batırdı ayt", "Xoja batırǵa", "Juwmaqqa saldım qazamdı", "Ey jigitler, jigitler", "Aldı-artım biyik jar", "Xan qasında tóreler", "Há xanımız, xanımız", "Júregimde kóp daǵım", "Kórgende bolar waqtım xosh", " Xosh bolın doslar" degen terme tolǵawlardan ibarat. "Ilaǵım" qosıǵında shayırdıń balalıq jıllarınan bir kórinis turmıs qıyınshılıqları, jasınan ılaq baqqanlıǵı, qıynalıp qosılǵanlıǵı, bay adamlarǵa jallanıp qoy-qozı baqqanlıǵı, ılaqların qasqır jep ketip bay adamnan aır azap aqıretler kórgenligi haqqında jazǵan.

Ilaq baqtım salaǵa,
Bas qosıp eki balaǵa,
Sanap kórsem aǵalar,
On ılaǵım birden joq.
Qula dúzde jıladım,
Ólgeniń bildim ılaqtıń,

Jerbauırlap quladım,
Ishim gısh-ǵısh qaynaydı.
Kónlime túsip uwayım,
Bolǵan jetim ozaldan,
Ashılmaǵan mańlayım./4-5-bet/

"Ber túyemdi" qosıǵında shayır manlayına pitken jalǵız túyesin bay adamnıń qolınan tartıp alıp qoyǵanı, onı bermese xalınıń ne keshetuǵınlıǵı haqqında aytıp jarlılıq turmısına qıynaladı. Qolında sonsha dúnyaya malı turıp jarlınıń bir malına kóz salǵan ash kóz baydıń sutxorlıq kelbetin ashıp beredi. Bul eki qosıqta da jarlılıq turmıs qıyınshılıqları jırlanǵan. "Xosh bolın doslar" qosıǵında tuwılǵan el menen xoshlasıw, onıń qádirine jetiw máseleleri sóz etilgen. SHayır barlıq uaqıtta qaraqalpaq xalqı dep, tuwılǵan elim, elatım dep jırlaydı. Mudamı xalıq atınan sóyleydi. Ózin qaraqalpaq xalqınıń bir uakili shayırı sıpatında tanıydı. Mısalı:

Qulaq salın doslarım,
Qapılǵan bul zamanda,
Qayǵı hásiret qapladı,

Qaraqalpaq- bulgen el,
Teńlik tappay xanlardan,
Posıuǵa belin bayladı.

Iǵılıp posqan elatım,
Joq belgili mákanı,
Kindik qanım tamǵan jer,
Ármanda sennen ayrıldım.
Qaraqalpaq elinin,
Malında erk bolmadı.
Qaraqalpaq áwladı,
Un qosısıp jıladı.
Elimniń muńlı zarına,
Qayǵılı nama shalıp em.

Elim bolıp tur talan.
Bayan etsem barlıǵın,
Sendey zulım bolǵan joq.
Qaraqalpaqtıń balasın,
Guwenlep qoyday qırǵan joq.
Arılmas daulet baylıǵın,
Elatım sennen ayrıldım.
Búlingen bul elimniń,
Neden boldı jazıǵı?!
Julınıp tutqa qazıǵı ?!

Jiyen jıraw usınday baǵdarda barlıq 54 jıllıq ómirin qaraqalpaq dep xalqım dep, elim dep arnaǵan gúressheń shayırdı hám mápin jırlaǵan jırawı boldı. Ol ılaq baqqan balalıǵınan baslap /"Ilaǵım" qosıǵı/ qaraqalpaq xalqınıń tariyxın jazdı. Xalıqtıń tragediyalı awır táǵdirin súwretlep berdi. Xalıqtı gúresiwe baǵdarladı. Qaraqalpaqlardıń ózine tán milliy ózgesheligin rawajlandırıwǵa úlken úles qostı. Onıń lirikalarında durıs sóylew, uádege opalı bolıw. Xaramnan qashıw, hadal miynet, tabıs tabıw, kisiniń haqısın jemew, birewdiń zatına zorlıq etpew, óz erkinligin, xujdanı ushın gúresiwe usaǵan xalqımızdıń hasıl qásiyetlerin kóriwimizge boladı. Ol xalıq batırlarınıń iygilikli islerin qollap - quwatladı, olardıń batırlıq is-háreketlerin xalıq arasında xawaza etti. Mısalı: "Qaramırza batırdı ayt", "Xoja batırǵa", "Amanbaydıń ala atı" qosıqları usınday.

Ózi jurttıń batır,
Ózi jurtım dilwarı.
Ayaǵına kiygeni,
Toǵız qabat bilǵarı.

Tuwısı jaqsı batırım,
Berge quwat hal berdi.
Bárin ayttı birin ayt,
Qaramırza batırdı ayt

"Xoja batırǵa ", "Amanbaydıń ala atı" qosıqlarında shayırdı batır bolǵan menen el ǵamın oylamaytuǵın, zulım bolǵan, xalıqtı qırǵınǵa ushratuǵa sebepker bolǵan adamlar haqqında aytadı, olardıń el ǵamın oylap táwbege keliwin túsindiredi.

SHayırdıń shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń milliy sıpatında háreketke kelip xalqımızdıń ózine say milliy háreketlerin jasadı. Onıń shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń ózine tán bolǵan saxrayı milliy káhármanı obrazı jasaladı. Jiyen shıǵarmalarında saxrayı batır, xalqım dep umtılıp janın beretuǵın er júrek, xadallıqqa talpınǵan ádil, bir-birin tereń húrmet etetuǵın joqarı adamgershilikli, ádep-ikramlı, bir-birin qıyıp kete almaytuǵın miyrim-shápáatlı, bawırman, ózi óliwge jaqın qalsa da bir tislem nanın bólisip keń peyli insanlar obrazı jasaladı. Jáne de jası úlkeni, aǵanı, qarındastı mudamı tereń húrmet etetuǵın adamgershilik, ruxsatsız awız ashpaytuǵın kishpeyillik, tiyisli jerinde sózin alıp qalmaytuǵın sheshenlik, diluarlıq, batırlıq usaǵan pazıyletler ayqın sáwlelenedi.

Jiyen jıraw lirikalarında ómir shınlıǵınıń ashshı kartinaların kórkem poetikalıq qatarlar arqalı xalıq uǵımına sáykes astarlı mániste sheberlep súwretlep beriw ayrıqsha kórinedi. Mısalı "Áy, jigitler, jigitler " qosıǵında bılay jazadı:

Áy jigitler, jigitler,
Zamanımız tar eken.

Kómekeydi turǵandı,
Aytalmastay kún eken.

Aytajağım ballarım,
Diyxan bolsan jer ekken,
Qon jarıǵın keń bolsın.
Bay ulınıń bir-ek
Bir násiyat ullarım,
Kóz kórgenin aytayın.
Saratanda suwıqtan,
Sarı ala sıyırdıń,
Múyizi qaq jarıldı.
Sarı tal bolǵan biydaydın,
Dáni astına tógildi.
Qara suwıq qattı urdı,
Bunı ullarım biz kórdik.

Jiyen jıraw oy- pikirleri kóbinese tımsalap astarlı mániste sulıwlap jetkeretuǵın ótkir tilli sheber shayır bolǵan. Ol hesh qashan tilge sóz kelgende irkip sóz kelgende irkip qala almaǵan. Xan aldında da, dar aldın da da haqıyqatlıqtı, hadallıqtı, haq sózdi aytqan, naxaqtı ayawsız ashkara etken. Bunı shayırdıń "Xan qasında tóreler", "Há, xanımız, xanımız" qosıqlarında tolıq kóriwge boladı. "Áy, jigitler, jigitler" qosıǵında shayır dáwir haqıyqatlıǵın, turmıstıń ashshı táreplerin oǵada sheberlik penen túsindiredi. Bul qosıqta ómir, turmıs, tirishilik etiw, gúresiw haqqında eń jaqsı oy-pikirler ortaǵa qoyılǵan. Bunda hár bir sózge oǵada tereń poetikalıq máni júklengen. Qosıqtıń birinshi kupletinde shayır zamannıń "tar" lıǵın, dáwirdiń zulımlıqqa, zalımlıqqa tiykarlangan ekenligin ayqın kórsetedi.

Kómekeyde turǵandı,
Aytalmastay kún eken.

SHayır zaman qısıwmetleri haqqında usılay tolǵanadı. Erkinliktiń joq ekenligin bildiredi. Bul zamanda eń tragediyalı kórinis haqıyqatlıqtı ayta almaw, tilge tıyım salıw. Bunda shayır "bas kespek bolsa da til kespek joq!" degen xalıq naqılın esapqa alıw menen bul dáwirdiń sonshellı dárejede ádilsizlike qurılǵanlıǵın, zulımlıqqa tiykarlanganlanganıń kórsetip beredi. SHayır tolǵawınıń astarlı mánisine kómekeyde turǵandı nege biz ayta almaymız? ! Ayta almay atırmız?! degen shaqırıq, súrendi seziwimizge boladı. Ol hár bir qatarda usılay bir máni anlatıp ketedi. Dáwir ruwxı menen tıǵız baylanısıp, arpalısıp, gúresip kún kóriwdiń tiyisli ekenligin uǵındıradı. Reti kelse tayınbay kómekeyde turǵan ashshı haqıyqatlıqtı aytıwdı alǵa qoyadı. Jáne de shayır usı qosıqtıń ekinshi kupletin de saqlanıwdıń da zárúrligin, qay jerde kátip sóylewdiń de kerekligin tereń uǵındıradı. "Bay ulınıń bir-eki aytar sózin kem bolsın" Bunda jarısıp sóyleme, aqmaq penen eregispe degen mánilerdi anlawǵa boladı. Usı oylarınan keyin astarlı mániste taǵı da pikirlerin ayqın bayanlaydı.

Óytpese jigitler,
Aytajaqtı aytırmay,
Bas quwsırılıp jaq bolar.

Bul jerde de eki máni ni anlawǵa boladı. Biri haqıyqatlıqtı aytsan basına soqqı tiyip quwsırılǵın jaqqa aynalıwı múmkin, ekinshiden, haqıyqatlıq qalay bolmasın aytılwı tiyis, bunı aytıw ushın barlıq aqıl ushın barlıq aqıl-xuwshın menen basın jaqqa aynalıp sóylemey qalmaytuǵın jaǵdayǵa qalmaytuǵın jaǵdayǵa kelesen. Qalay bolmasın haqıyqatlıqtı aytasan. Al, ishtegi dárt bul aytılwı kerek degen kúshli ideyanı beredi. Xalqımızdıń tirishilik etiwiniń bir dáregi sharuashılıq bolsa, bir dáregi diyxansılıq. Xalqımız úsh ay qaunım, úsh ay sauım, úsh ay qabıǵım, úsh ay shabaǵım dep jasaǵan. Olarǵa sıyr negizgi azıq-auqat, mol ırısqa nesiybe dáregi. Biyday ázelden nanı-asınıń arqauı. "Biyday nanın bolmasa biyday sóziń joqpa" degen xalıq naqılınıń mánisi áyemnen kiyatırǵan xalqımızdıń turmıs tirishligi menen baylanıslı. Usıllarǵa tiykarlana otırıp shıyr dáwir haqıyqatlıǵın, zalımlıqtı bılay táripleydi.

Saratanda suwıqtan,
Sarı ala sıyırdıń,
Múyizi qaq jarıldı.

Bul jerde gáp tek sarı ala sıyrı haqqında emes al óz eliniń, shańarınıń, turmıs tirishiliginiń tiregi, tiykarı bolǵan er jigit azamatlardıń zaman qısıwmetinen múyizinen qaǵılıp jarılıp atırǵanlıǵın obrazlı súwretlegen. Usınday batır turmıstıń hár qıylı qıyınshılıqları, adamlar zulımlıǵı, ádalatsızlıq sebebinen kuyrep joq bolıp atırǵanlıǵı táriplegen. SHayır bul oyların taǵı da keńirek, tereńirek túsindiredi. "Sarı tal bolǵan biydaydıń dání astına tógildi." Mine bul tragediyalıq suúretlew. Bunı diyxan bolǵan saxrayı xalqımız attan anıq túsinedi. Ómiriniń jaynap-jasnar zamanı kelip, jańa kúshine tolısıp elim dep umılǵan azamat jigitlerdiń xanlıq zulımlıq astında nabıt bolıp atırǵanlıǵı usılay astarlı túsindirilgen. SHayırdıń haqıyqat sóz zergeri, tereń oyshıl, milliy xalıq uakili ekenligi usı tárepinen kórinedi. Jiyen jırawdıń zaman shınlıǵı haqqındaǵı oy-pikirleri "Aldı-artım biyik jar eken ", "Kórgende bolar, keuilim xosh", "Júregimde kóp daǵım" qosıqlarında da ayqın súwretlengen.

Jiyen jıraw terme tolǵaw túrinde óziniń lirikalıq qosıqların dóretip onda xalıqtıń qıyınshılıqlı ómir hádiyselerin, turmıslıq tájriybelerin , durısılıqqa tiykarlangan milliy dástúrlerin oǵada kóp jırladı.

JIYEN JIRAWDÍŇ "POSQAN EL" POEMASI

Jiyen jırawdıń "Posqan el" poeması -tolǵawı 1937-jılı Taxtakópir rayonınıń 7-awılı "Qara oy" degen jerde turıwshı /Házirgi "Ózbekstan" kolxoızı/Bektursın degen jiraudan S.Máwlenov, SH.Xojaniyazovlar tárepinen jazıp alınǵan. Bektursın jıraw bunı bir kitaptan yadlap úyrengenligin aytadı. Bul poemanıń kólemi 2 mın katarǵa shamalasadı. "Posqan el" uaqıyası tariyxıy xújjetlerge qaraǵanda 1760-62-jıllarda Sırdaryanıń tómengi tárepinde Jańa darya, Quwandarya boylarında otırǵan qaraqalpaqlardı qazaq xanı **ERALI** xannıń qırǵınǵa ushratıwı sebepli ata jurtı Turkistan dı posıp kóshiui, Xorezm shuqırına qaray ıǵısıwı máselelerin sóz etiuge qaratıladı. Izertlewshi A.Karimovtıń miynetinde "Posqan el" tolǵawınıń mazmunı tereń úyrenilgen. 75-77-betlerde ol tolǵawdıń mazmunıń qısqasha bayanlaydı. /Bunı konspekt alıw kerek /"Posqan el" tolǵawınıń dóretiliwi haqqında ken túrde maǵlıwmatlar beredi. Jiyen jıraw qaraqalpaq xorezmge kóship kelgennen keyin , Aral teńizine, onıń qubla tárepindegi atawlarǵa /Terbenbes, Munaytpas/ Ámudarya tarmaqları Kók ózek boyına kelip qonıslaǵannan keyin shıǵarǵan degen maǵlıwmatlardı keltiredi. "Posqan el" shıǵarması xalıq tilinde "tolǵaw " dep te "poema" depte aytılıp hám jazılıp júrgenligin aytadı. Tiykarında bular ekeuin bólip qarawǵa bolmaydı. Bular ishki tárepinen bir-birine jaqın turadı. Tolǵaw didaktikalıq poeziya túrinde jatadı. Bular jámiyet qubılısların jay túrinde ǵana súwretlew emes, turmıstı baqlap sol jóninde juwmaqlı pikir júritedi. Geypara tolǵaw formasında jazılǵan shıǵarmalar óziniń kólemi sıjjeti jaǵınan poemaǵa kútá jaqın turadı. Onday tolǵawlar mazmun, obraz hám jasawı, kompoziciyası jaǵınan poemanıń talaplarına tolıq juwap beredi. Bunday tolǵawlarda zaman, dáwir jaǵday kóbirek lirikalıq sheginisler menen sóz etiledi. Bul talapqa Jiyenniń "Posqan el" tolǵawı tolıq sáykes keledi. Bul shıǵarmanıń sırtqı forması jaǵınan tolǵawlıq xarakterge iye bolǵanı menen onıń ishki sıjjetlik mazmunı, kaharman obrazlarına xarakteristika beriw, kompoziciya tárepinen

kóbirek poemağa usaydı. Ádebiyat teoriyasında bılay anıqlama beriledi: "Poema kórkem ádebiyattıń lıroeposlıq janırınıń bir túri. Poemada shayır óz kaxarmanlarınıń ishki keshirmeleri, minez-qulqı, is-háreketleri haqqında sóz etedi. Sonıń menen bir uaqıtta lirikalıq shıǵarmalarday, poemada súwretlegen turmıslıq uaqıyaǵa baylanıslı payda bolǵan óziniń ishki sezimlerinde bayan etedi. Poemada káharmanlar uaqıyaǵa qatnasıwshılar boladı, olar menen birge lirikalıq káhramanlar da boladı." Ádebiyat teoriyasınıń poema haqqındaǵı talaplarına Jiyen jırawdıń "Posqan el" poeması sáykes keledi. Bul shıǵarmada belgili sıojet ata jurtı Turkistannan Xorezmge, Ámudaryanıń ayaq betlerine kóshiw, sırtqı jawlar, basqınshılar, baylar, biyler azapları, jetim qız Minayım uaqıyaları hám lirikalıq káharman sıpatında shayırdıń óziniń uaqıyanıń ishinde bolıp bastan-aqırına baqlap barıwı keń túrde sáúlelengen. Sonıń ushında biz ádebiyat tanıw iliminde bul shıǵarmanı analiz etkenimizde poema geyde tolǵaw depke pikir júritemiz. Bunı liriko-psixologiyalıq poema dep qaraymız.

Jiyen jırawdıń "Posqan el" poeması tariyxta bolǵan waqıyalar tiykarında dóretildi. Bul uaqıyalardı shayır óz kózi menen kórgen, xalıq penen birge bolıp awır tragediyalıq jollardı basıp ótken. SHubırısıp posıp kiyatırǵan ash xalıqtıń joldaǵı awır qayǵılı azapları júdá sheber surgun uaqıyalar negizinde ashıp beriledi. Poemada xalıq táǵdirindegi dáwir haqqıyqatlıǵı ayqın súwretlenedi.

"Posqan el" shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń tariyxına, milliy dástúrlerine, úrp-ádetlerine baylanıslı eń jaqsı oy-pikirler sáwlelengen. SHıǵarmanıń birinshi bóliminde tosqınlıqqa ushraǵan xalıq táǵdiri, ashlıqtan jolda ólip qalıp atırǵan ata-analar, emiziwlı balalar, olardıń ǵarǵa-quzǵınǵa jem bolıp kómiwsiz dalada qalıp atırǵanlıǵı sheber tragediyalıq kóriniste jan ashırılıq halatta súwretlengen. Usınday jaǵdaylarda xalıq arasındǵı biri-birin ólim qáwipinen aman alıp qalǵan tuwısqanlıqtıń kórinisi ayrıqsha sıpatlanadı. Poemada ananıń balaǵa, balanıń ataǵa, aǵanıń inige, qarındasqa mexribanlıǵı, miyrimlilik, tereń tuwısqanlıq sezimleri oǵada qásterli sezim sıpatında táriplengen. Bular xalqımızdıń burınnan kiyatırǵan eń aǵla qásiyetleri bolıp tabıladı. Jiyen jıraw usıllarǵa itibar beredi. Al zalımlıq, ádilsizlik oǵada qattı qaralanadı. Bular ayırım adamlardıń dúnyaparazlıǵınan kelip shıǵıp atırǵanlıǵı ayrıqsha táriyplenedi. SHıǵarmanıń ekinshi bóliminde jetim qız Minayım uaqıyası ayrıqsha orındı yieleydi. SHıǵarmadaǵı Minayım qız uaqıyasınıń ózi de tereń adamgershilik sezimleri menen jırlanadı. Jiyen jırawdıń Minayımǵa bawırmanlıǵı, ólimge bas tigip bolsa da azaptan qutqarıwǵa umılǵanlıq-ları, qız namısın qorǵaw, qáhármanlıq is-háreketler shıǵarmada isenimli súwretlengen. SHıǵarmada Ereke bay menen onıń pámsiz hám miyrimsiz zalım balasınıń obrazı sheber jasalǵan. Olardıń jawızlıqqa, iplaslıqqa tiykarlanǵan haywanlıq is-háreketleri turmıs shınlıǵı negizinde ashıp kórsetiledi. Poemada bulardıń basqa da uaqıyalar: jol azabı, ashlıqtan qısılıwlar, esap-sansız qırǵınǵa ushıraǵan xalıqtıń tragediyalıq kórinisleri, Terbenbes, Muńaytpas degen atawlarǵa kelip qonıs basqannan turmıs, balıqshılıq penen kún kóriw, mehribansılıq, qazaǵa túsken balıqlardı barlıq awıl adamlarına teń bólip beriw, tereń awızbirshilik sezimleri júdá sheber bayanlanǵan. Bul poemada baylardıń - jer iyelewshilerdiń obrazı, baylıqqa semirgen kelbeti sheber ashıp berilgen.

Baylardıń posıp kóshiwı,
Jeri jetpey kóshken joq.

Buyaqqa ketken ashlarğa,
Jer bermestiń hiylesi,

- dep jazıp olardıń zıqna, qarapayım adamlardı eziwge qaratılğan miyrimsiz obraı jasaladı. SHıǵarmada usınday miyrimsizlik Jiyen menen ashtan-ash súwretlenip kiyatırğan jetim Minayımınń Ereke bay menen onıń balasınıń kóship qonıslandırıp otırğan jerinde ushrasqan payıttı júzege keledi. Ereke bay da jetim qız Minayımınń qáwendersizligi, ele onıń jas ekenligi haqqında oylanbaydı. onı xorlaǵısı keledi. Jiyen jıraw adamdı xorlaǵısı kelgen, ásirese, qız balanıń namısına tiygen adamlar menen janın ayamastan gúresedi. Biraq jawız baylar Jiyendi haldan tayǵansha urıp- azaplap taslap ketedi.

Ereke baydın usınday zulımlıǵı, onıń balasınıń satıralıq baǵdarda sıpatlangan unamsız obraı-tipi júdá sheberlik penen jasalğan.

Tań saz berip atqanda,
Bir bay kóshke ilestik.
Otır eken dem alıp,
Túsirip barlıq zatların.
Qursaqların qampaytıp,
Qáhárlengen tóklerin,
Onnanda beter uzaytıp.
Bul bir asqan bay eken.
Tórt túligi say eken.
Bıdım-bıdım bet awızı,
Bir balası bar eken.
Otır eken tórinde,
Tamaq iship tamsanıp.
Toyǵannan soń tamaqqa,
Qayta-qayta kekirip;
-Qasındaǵı jas qızdı,
Qayda alıp barasań?!
Maǵan ber mına qızıńdı,
Xayalıqqa alaman,
Jaman bolsa negizi,
Qoy keynine salaman,
Aytqanımdı qılmasa,
Qarqırıtıp shalaman.

SHıǵarmada usınday kózqaraslardı baylarlardıń kelbeti ashıp beriledi. SHayır usılardı taǵı da tereńirek pikirler menen olardıń negiziniń jaman ekenligin ayırıqsha uǵındıradı.

Bayǵa bir pul ólgeniń,
Qarautıp qan jutıp,
Kózdiń jasın ishkenin,
Doslarım bir pul olarǵa,
Ottay sónip óshkenin.

"Posqan el" poemasında xalıqtıń bir ómir tariyxı júdá kórkemlik súwretlengen. Bunda adamǵa oy salatuǵın oǵada jaqsı oy-sezimler jámlestirip berilgen. Poemanıń súwretlew baǵdarında xalıqlıq naqıl-maqallardan, ushırma sózlerden, aforizmlerden, kórkemlew qurallarınan júdá sheberlik penen paydalanǵan. SHayır obraz jasawda, waqıya hám hádiyselerdi súwretlewde bulardan sheber paydlangan. A.Pirnazarovtıń kitabında bulardıń birazı izertlengen. Máselen, jol azabı dástanlıq formada giperbolalıq baǵdarda bılay súwretlenedi:

Qıyır-qıyr shóllerden,
Qıynalıp ótip kelemiz,
Uzaq-uzaq jollardan,
Udayı júrip kelemiz.
Qanat kúygen ıssı da,
Janıp taǵı kúyemiz.
Bir jurtım góne etik,
Tabanı tústi tas qaǵıp.

Poemada insan obrazın jasaw, onıń adamgershilikli, álpayım, batır, erjúrek is-háreketlerin súwretlew oǵada sheberlik oǵada sheberlik penen iske asqan.

Mısalı: Minayım obrazı bılay túsindiriledi.

Qoldan ketken jetim qız,
Mánisin bilsen qızıl gúl,
Zamanı kelse paqırdıń,
Sayrap turǵan jas búlbul.
Jáne de bılay tárepleydi:
Qasımdaǵı ol jigit,
Jigitlerdiń sultanı.

Poemada naqılǵa aynalıp keltirilgen qatarlar uaqıya hám hádiyselerdi ayqın túsindiriwge qaratıladı:

Jigittiń parqı joldas bolǵanda ayrılar,
Júktiń kórki arshadı,
Túyiniń kórki narshadı.
Baydıq kórki mal menen,
Kwndız tutqan parshadı.
Adamnıń kórki kiyimdi,
Ásirese úyińde.
Isherge tamaq bolmasa,
Kiyimińdi satasan.

Poemada shıń doslıq, tuwısqanlıq sezimler, birlik ushın gúres, Jetim qız Minayımdı izlew, qasqırlarǵa tap bolıw, jol azabın shegiw, Minayımdı tabıw, Ereke baydan ósh alıw uaqıyaları isenimli súwretlengen. Bul poema xalqımızdıń tariyxın keń túrde sáwlelendirip beriwi menen ayrıqshalanadı.

JIYEN JIRAWDÍŇ "ULLI TAW" POEMASI

SHayırdın "Aldı-artım biyik jar eken", "Múytenlerdiń mákanı", "Xan qasında tóreler", "Xa xanamız, xanımız", "Júregimde kóp daǵım", "Kórgende bolar keulim xosh" degen qosıqların hám "Ullı taw" tolǵawın 1959-jılı xalıq jırawı Qıyas Qayratdinovtan jazıp aladı. Bul shıǵarmalardıń Jiyen jıraw dóretpeleri, ekenligi haqqında Qıys jıraw biraz maǵlmatlar beredi. Qıyas jıraw bul shıǵarmalardı 1932 jılı Qara ózek rayonınıń Náwpir degen jerinde turıwshı Ismamıt degen Zıyaw ulınıń qıssa kitaplarınan kóshirip alǵanlıǵın aytadı. Ol kisi hár qıylı qıssa kitaplar menen birge qaraqalpaq shayırlarınıń qosıqların qaǵazǵa túsirip kópshilikke oqıp berip júrgen "/54- bet/ A.Karimovtıń miyneti. S.Kamalovtıń miynetlerinde XVIII ásirdiń basında qaraqalpaqlardıń ózlerin SHıngısxannın áwladı dep esaplaytuǵın qazaq sultanları basqarıp turǵan. Qazaq sultanlarınan Táwke xan/1680-1718-jıllar/ qaraqalpaqlarǵa ULLI TAW degen jerdi jaylawǵa ruhsat etken. Bul jer Sırdáryyanıń orta tárepinde bolsa kerek. Usı jerden Tashkentke, Qıtayǵa, Qazanǵa Moskvaǵa jol ótetuǵın bolǵan. Qaraqalpaqlar usı úlken karwan joldan bajı pul alatuǵın bolǵan. "Bular 1723-jılı junǵar qalmaqlarınan qazaqlarǵa jasaǵan topılısı waqtında úziliske túsedi. Bunnan sońǵı dáwirde qazaq xanı Abulxayır xan 1743-jılı Sırdáryya boyında otırǵan qaraqalpaqlarǵa shabıwıl jasaydı hám olardıń mal-múlkin talan-taraj etip ózlerin quwǵınǵa ushratadı. Usı shabıwıl nátiyjesinde qaraqalpaqlardıń geyparaları "joqarǵı" qaraqalpaqlarǵa, kópshiligi "tómengi" qaraqalpaqlarǵa aynalıp Jańa dáryya boyına, ayrımları Xorezmge qaray kóshedi. "Ullı taw poemasındaǵı qazaq sultanlarınıń hám feodallarınıń qaraqalpaq xalqın shabıwı, qırǵınǵa ushratıwı olardı postırıw hám qaraqalpaqlardıń Jańa darya, Quwan darya boylarına kelip jaylasıwı- ABILXAYIR xannıń 1743-jılǵı shabılıwına sáykes keledi. Usı uaqıyanıń sáwlesi bolıp kórinedi. /A. Karimov -91-bet/.

"Ullı taw" dástanı 348 qatar qosıqtan ibarat bolıp ol jırawlardıń atqarıwına qolaylastırıp terme-tolǵaw túrinde shıǵarılǵan. Dástanda basıpalıwshılıq urıslardıń baslanıwı, eldiń ishindegi biylerdiń adamlarǵa bergen azapları, axıretleri, xalıqtıń dushpanǵa qarsı turıwı, qırǵın urıslar, jeńiliske ushıraw, t.b. máseleleri, ulıwmaxalıqtıń bir dáwir tariyxı sáwlelengen. Bul shıǵarma óziniń mazmunı boyınsha feodallıq tartıslardıń, urıwlıq qarım-qatnaslardı shegine jetken kórinislerin, jer iyeleri-feodallar menen qarapayım adamlardıń arasındǵı keskinlesken gúreslerin shiyelenisken uaqıyaların ayqın súwretlew menen ózgeshelenedi. Usılay hár tárepleme bólshekleńip azap shekken xalıqtıń awır táǵdirin súwretlew shıǵarmanıń tiykarǵı sıjetlik mazmunıń quraydı.

Pospay olar ne qılsın,
Kim kóringen asılıp,
Pútin bolmay jaǵası,
Xan, sultanlar kún bermey,
Elimdi qoyday jalmađı.
Qutıla almay nasaqtan,
Jabılıp jala naxaqtan,
Zorlıq kórip sultannan,
Bulinbey elim qalmađı.

Posıwǵa belin bayladı....Bul dástanda sırqı basıp alıwshılardıǵa qarsı tayda tayaq qalmay gúreske shıqqan qaraqalpaq xalqınıń tragediyalı táǵdiri ayqın súwretlengen. Ullı taw alıp barılǵan qasarısqa shayqas, qırǵın urıslardıń kórinisleri qaharmannıń ishki keshirmeleri, tolǵanısları arqalı sheber bayanlanadı. Bular adamda shın patriotlıq sezim, joqarı gumanistlik oy-pikirleri qalıplestiredi.

Arız aytqan xalıqtı,
Eriksiz darǵa asadı.
Qaraqalpaq biyleri,
Qara qanlar qusadı.
Jeti jaqtan kamalap,
Sonar kibi awladı.
Adamzattıń zarınan
Mezgilsiz qarlar boradı.
Ne bir batır goshaqtı,
Jońıshqaday bawladı.
Qatın menen jas janlar,
Ata menen analar,
Bawırınan ayrılǵan.
Qaraqalpaq biylerin,
Qarqıratıp shaladı.
Jeti jasar balların,
Janǵan otqa saladı...
Qaraqalpaq elinde,
Aqır zaman boladı....

"Ullı taw" poemasında xalıq basına túsken awır músiybetler usılay súwretlengen. Elge dushpanlıq etken toparlarınan Asan mırza, Arıslanbek, SHorban kál usaǵan zalımlardıń háreketleri, qattı qaralanadı. Olardıń naǵız jawızlıq is-háreketleri ashıp beriledi.

Asan mırza bas bolıp,
Qaraqalpaqtı jawladı.
SHıbın yanlı ǵawladı,
Kamap alıp jan-jaqtan,
Tóbeden jasıl tasladı...
SHorban kál degen zalımı,
Eki iynin jalmadı.
Keshe kúndiz at shawıp,
Qaraqalpaqqa tuwdırdı,
Jánjel menen gawǵanı.
Qastın tigip SHorban kál,
Qattı qırın qaradı,
Jeti kún tuńday at salıp,
Qaraqalpaq áwladın,
Tuxım qurt etip sapladı....

Káhárlenip Arıslanbek,
Jawǵan bulttay kursandı..

Bul poemada Jiyen jıraw xalıqtıń kórgenindey etip turmıslıq tiykarda bayanlaydı. Dástan qaraqalpaq xalqınıń dástúrleri, mádeniyatı, ásirlerden kiyatırǵan oyları, pikirleri, eń jaqsı idealları, hikmetli sózleri hám qalıplesip kiyatırǵan ádebiy tilinen oǵada áhmiyetli maǵlıwmatlar beriwi menen bahalı.

Jiyen jıraw shıǵarmaların sózlerden kórkem poetikalıq usıllarda sheber paydalanıw menen júzege shıǵarǵan. SHayır qaraqalpaq tiliniń sóylew múmkinshiliklerinen, milliy uǵımlardı beriwi ibaralarınan oǵada keń paydalanǵan. Jiyen jıraw shıǵarmaları folklór menen jazba ádebiyattıń tıǵız baylanıslı rawajlanıw dáliylep kórsetiwshi kópir sıpatında ayrıqshalanadı. Uaqıya hám hádiyselerdi súwretlewde, xalıq sanasına unamlı etip, anıq jetkerip beriwe xalıq sózlerinen astarlı, tımsallıq formalarda, kórkem obrazlıq mánilerine tiykarlanǵan halda súwretlep jetkeriwge tereń itibar bergen. Jiyen shıǵarmalarında kórkemlew qurallarınıń derlik barlıǵı sheber paydalanılǵan. Bulardan teńew, metafora, sinekdoxa, litota, giperbola, ritorikalıq soraw, antiteza hám basqa da kórkemlew quralları qollanılǵan. "Posqan el" poemasında shayır ásirlerden-ásirlerge, qıyan-keski waqıyalarǵa, jurttı búldirgen jawgershiliklerden qırǵın urıslarǵa tap bolıp, búlinip, posıp kóship, toz-toz bolıp, tragediyadan tragediyalarǵa, awır azaplarǵa tap bola bergen qaraqalpaq xalqınıń táǵdiyrine tereń qayǵırıw menen bılay ortaǵa sawallar taslaydı, ritorikalıq sawallardıń juwabın izleniwge talpındıradı.

SHıraqlarım sizlerdiń, Baxtıńızǵa ne boldı?! - Bul sóz ibaralarında tereń kúsheytiwshi máni bar. Bunda ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtıń tawsılmas múnları, maqset-tilekleri, mıń jıllıq tariyxı, ármanları bar. Bul eki qatar qosıqtı belgili jazıwshı Tólepbergen Qayıpbergenov óziniń úsh ásirlik xalıq tariyxın sóz etetuǵın "Qaraqalpaq dástanı" roman-epopeyasına epigraf etip aladı. Demek Jiyen jıraw eki awız sóz benen sonsha ásirlik xalıq tariyxın, olardıń qıyan-keski ómir táǵdirlerin súwretlep beriwe erisken, Jáne de Jiyen jıraw usı tariyxıy poemasında xalıqtıń basına túsip atırǵan awır musiybetlerdi anıq kórsetiw ushın bılay jırlaydı:

Inranbayın nege men?!
Mınaw xalıq shubırǵan,
Bararına jeri joq ,
Batarına kóli joq.
Ataqlı etip bararǵa,
Mákanlı jayı, jeri joq.
Sonı kórip men sorlı,
Quwraǵan quw qobızdıń,
Qulaqların burayman,
Keulim dártke tolǵan soń,
Qayǵırdı jırlayman.

Bul qatarlarda shayır daǵdarısqa ushraǵan xalıqtıń jaǵdayların olarǵa túsiniikli bolǵan sóz dizbekleri menen "bararına jeri joq, batarına kóli joq" dep sheber túsindirgen. Al

"quwrağan quw" qobızdın degende "quwrağan quw" - epiteti qobızdın mudamı qayğılı, jaǵımsız, tragediyaǵa tolǵan namalrdı shalatuǵınlıǵın kóz aldımızǵa elesletedi. Sebebi "quwrağan " degen sózdın mánisi quúrap qalǵan hesh bir kewilge unamlı nársen joq, oyranı shıqqan degen túsiniqlerdi anlatsa, "quw" sózi onnan da bes beter bolǵan jaǵdaylardı, quwrap qalıwdı, quwarıwdı barlıq jaǵınan qıyınshılıqlarǵa tap bolıwdı anlatadı. Xanımızdın basına túsken tariyxıy jaǵdaylar Jiyen jıraw tárepinen usılay túsindiriledi. SHayır shıǵarmalarına bunday súwretlewler kóp qollanıladı.

Jiyen shıǵarmasında teńewler turmıslıq hádiyselerdi anıq túsindiriw ushın qollanıladı:

Ashlıqtan qatıq qaqpashtay,
Dármanı ketip birazı,
Aq terektey suladı. /"Posqan el"/
SHım-shırqaday ullarım,
Qızıl gúldey soldıńız.

Bundaǵı teńewler xalıqtın jasaw jaǵdayları, turmıs tájriybeleri, ómir súriw hádiyseleri menen tıǵız baylanısadı. Turmıstın ashshı haqıyqatlıqların. adamlardıń kewliniń qapa bolǵandaǵı kórinislerin shayır giperbolalıq súwretlewlerden sheber paydalanaw menen súwretlep beredi.

Kózimniń jası kól bolıp,
Etek, jeńim sel bolıp,
Ókpem awzıma tıǵıldı. /"Xosh bolıń doslar" qosıǵı/

"Posqan el" dástanında:

Kózimizniń jasları tas burshaqtay tógilip,
Ushqan qus bizge ilesti,
Sol júriste bizlerge.

Bul qatarlardı hádiyselerdi hádden tıs ulǵaytıp kórsetiw iske asqan. Jiyen shıǵarmalarında metofohalıq súwretlewler oǵada sheber qollanıladı. "Kógende keulim xosh" qosıǵında:

Ashılǵan baǵda anarım,
Aldımda baslar sardarım.
"Posqan el" shıǵarmasında:
Qosıǵı quwatım,
Eki birdey qanatım,

- usınday qatarlarda shayır eliniń toǵayın shınarǵa, minarǵa, al elin bolsa anarǵa, sardarǵa barabar qoyıp metofohalıq baǵdarda awıspalı mánide qollanadı. Al qosıǵındaǵı eki birdey inisin quwatım. qanatım dep birdey salıstıra otırap sheber súwretleydi.

SHayır shıǵarmalarınada pútinniń ornına bólshegin, yaki bólsheginin ornına pútiniń kórsetip, sonday-aq birlikti kórsetiw arqalı kóplik mánini bildirip súwretlewlerden de sheber paydalanǵan. Kórkemlew qurallarınıń bunday túrin ádebiyat tanıw iliminde "sinekdoxa" dep ataydı. Mısalı: "Ilaq baqtım salaǵa". "Posqan el" shıǵarmasında:

"Ǵarǵa jegen ólikke,

Jılğa saylar top boldı."
Aq deneli arıwdıń,
Burımları esildi.
Sağıyranıń qanları,
Suw ornına tógildi.
Sanap kórsem balıqtı,
Toqsan besi túsipti .

Bul qatarlarındagı "ılaq","ólikke", "arıwdıń", "sağıyranıń", "kózimdi", "balıqtı" sózleriniń hámmesi birlik túrinde qollanılğan menen kóplik bildirip tur. SHıgarmada bulardan basqa kórkemlew qurallarınıń kóp túrlerin paydalanğan. Jiyen jıraw xalıq sózlerin, kórkem sóz birikpelerin, naqıl - maqallardı, ushırma sózlerdi júdá bilgen. olardı tereń ózlestirip shıgarmalarında qollanğan.